

Bir asyr öň häzirki Eýrany ýozgatlylar dolandyrýardy

Category: Kitapcy, Sözlär, Taryhy makalalar

написано kitapcy | 26 янвря, 2025

Bir asyr öň häzirki Eýrany ýozgatlylar dolandyrýardy BIR ASYR ÖŇ HÄZIRKI EÝRANY ÝOZGATLYLAR DOLANDYRÝARDY

Gajar dinastiýasy

Eýrandaky türk häkimiýeti gajarlar bilen başlanokdy. 1925-nji ýyla gelinýänçä Eýranyň çäklerinde müň ýyl çemesi dowam eden türk häkimiýeti bardy. Hatda gajarlary häkimiýetden agdaran Ryza şa türk häkimiýetini şu sözler bilen tankyt edipdi:

«Eýranyň müň ýıldanam köp wagt türk basybalyjylarynyň golastynda ýaşandygyny boýun almak gerek».

(«Mîhen» gazeti, 1924)

Gajarlaryň köşgi

Oguz türkmenlerinden bolan gajarlar Agamuhammet han Gajaryň 1796-njy ýylda häkimiýeti başga bir türkmen dinastiýasyndan almagy bilen Eýranda agalyk sürüp başlapdyr we ýüz ýyl çemesi häkimiýeti elinde saklap başarypdyr.

Eýrany dolandyran türkmenleriň birem parsça gürlänokdy ýa-da parslaşanokdy. Gaýtam türkmen hökümdarlary özlerini «sâlâr-ı Türk, pâdişâh-ı Türk, sultân-ı Türk» we aýratynam «hâkân-ı Türk» ýaly atlar bilen tanadýardylar.

Britaniýanyň Maşatdaky konsuly bolup işlän iňlis diplomaty we ofiseri Ser Persi Molswort Saýks türkleriň Eýrandaky tutýan ornuny we güýjüni şeýle beýan edipdir:

«Eýranda häzirbegjan türkleri esasy rol oýnaýar. Däbe görä mirasdüşer şazada bu welaýaty (Häzirbegjany) dolandyrýar we ol tagta geçmek üçin Tährana tarap gaýdanda, ýanyna türkler üýşýär.

Goşun we elbetde goşundaky iň ygtybarly wezipeleri eýeleýänleriň köpüsi şu welaýatdan bolanlardan ybaratdyr. Goşunyň ähli tophana gullukçylary-da şu welaýatdan gelip çykanlardyr.

Umuman aýdanda, gajarlar şu türkler (häzirbegjan türkleri) bilen bir hasaplanýar... Häzirbegjan jemagaty pars dilinde az gürleýär ýa-da bu dilde hiç gürlemeýär».

Taryhda sünni dünýäniň iň uly howandary Osmanla iň uly problemany döredenem Eýrandaky şaýy türkler bolupdy we bularyň başynda-da Şa Ysmaýyl Hataýy bardy.

Bu ýagdaý gajarlar üçine şeýle bolmagynda galdy.

Gajarlaryň baýdagy

Gajarlar türkidiklerine we türki dilinde gürlemäge hemme zatdan gowy üns berýärdiler, emma hiç bir zat şaýylykdan öňde gelip bilmeýärdi. Eýranly türkler üçin bu ýagdaý soňky asyrlarda-da üýtgemändi.

1914-nji ýylyň 29-njy dekabrynda osmanly goşun bölümleri Töwrize girende şäherde durup bilmezlikleriniň ýeke-täk sebäbi ruslar dälidi. Ýerli halkdan garaşylan goldawyň görülmezligi-de munda uly rol oýnapdy. Syýasatyň oýnu-da bü, şeýle-de bolsa 1941-1942-nji ýyllarda eýran türkleri uly gyrgynçylyklara duçar bolanlarynda eýran we rus hökümetleriniň gözünde olaryň şaýydyklaryna sereden bolmandy. Olar diňe ekstremistik türkler hasaplanypdy we şeýdibem garalanypdy.

Eýran müň ýyl çemesi wagt türkler-türkmenler tarapyndan dolandyryldy. Eýran taryhy diýmek, belli bir derejede türk taryhy diýmekdir. Emma 1925-nji ýylda türkler eýran syýasatyndan çetleşdirilenden soň gaýdyp bir gezegem öňki güýçlerine eýe bolup bilmediler.

Häzirki gelinen sepgitde eýran türkleri aýratynam Azerbaýjan bilen gatnaşyklarda elmydama eýran syýasatynda bulaşyklyk

döredýän topar hasaplanýar.

Nasreddin şa

- **Gajarlar ýozgatlydy**

Eýranyň belli bir döwür iň güýçli nesilşalygy bolan gajarlar boýunça köplenç bilinmeýän zat olaryň aslynyň Ýozgatdan gelip çykanlygydyr.

Gajarlar XV asyrda häzirki Ýozgat diýilýän Bozok töwereklerinde ýaşaýardylar.

Uzyn Hasanyň ölüminden soň taýpanyň agzalary Genjä göçüp, aktiw syýasata goşuldylar we sefewileriň içinde çaltlyk bilen ýaýradylar.

Tahmaspyň döwründe Azerbaýjanyň içinde iň güýçli taýpalaryň birine öwrülen ýozgatly gajarlar Kanuny Soltan Süleýmanyň garşysyna ilçi çykarjak derejede güýçlenipdi.

Bu maşgala aradan geçen ýyllaryň dowamynda Osmanlynyň başyna birgiden işleri goparypdy. 1606-njy ýylda Garabagy Osmanlynyň elinden yzyna alup biljek harby güýje ýetipdi, özem şol aýdylýan wagt osmanly goşunyň altyn döwrüni başdan geçirýän wagtyna gabat gelipdi.

Şol döwür ýozgatly gajarlara Zyýadlyogullary diýilýärdi.

Gajarlaryň Osmanlynyň başyna inderen belasy diňe Garabag bilenem çäklenmeýärdi.

Eýranyň häzirki Gülüstan welaýatynyň Astrabat şäherinde häkim wezipesine oturan gajarlaryň häkimiýete giden ýoly-da şu ýerden geçipdi.

Sefewiler

• **Sefewilerem türkdî**

Sefewiler syýasy topar hökmünde däl-de, tarykat hökmünde gurulypdy.

Şeýh Safyuddin Erdebilliniň guran bu tarykatynyň düýp maksady mongollary yslamlaşdyrmakdy, munuň üçin olaryň iň uly artykmaçlygy-da türkmenidikleridi.

Mongollar sefewileriň türkmenidigi üçin olara hoşniýetli garaýardy we missiýalaryny ýerine ýetirmekleri üçin ýeňillikli şertleri döredýärdi.

Mongollaryň beren bu ýeňilligi sefewiýe tarykatynyň ümmülmez giňişkikde san-sajaksyz mürit toplamagyna getirdi.

Teýmirleň zamanynda bu ýeňillikler hasam artdyrylyp, sefewiýe tarykatynyň güýjüne güýç goşulypdy.

Sünni döwletdigine garamazdan Akgoýunly türkmen döwleti sefewiýe tarykatynyň syýasy manýowr gazanmagyny üpjün eden döwlet boldy.

Tarykatyň täsirinden peýdalanmak islän Uzyn Hasan özüne harby

güýç bermegiň deregine sefewiýe tarykatynyň baştutany Şeýh Jüneýide erkin wagyz-nesihat işlerini geçirmek hukugyny berdi. Netijede tarykat hem-ä harby işlere aralaşdy, hemem birnäçe ugurda propoganda işlerini geçirmäge hukuk gazandy.

Şeý Jüneýit şol bir wagtyň özünde Uzyn Hasanyň uýasyna öýlenipdi. Onuň bu nikadan Şeýh Haýdar atly ogly dünýä inipdi. Indi tarykatyň syýasy taýdanam ýolbaşçysy bolup hem-de dini funksiýalary-da boýnuna alyp biljek güýçli şeýhi bardy.

Tarykat az wagtyň içinde sany on müňlerçe atly we pyýada goşun bölümlerini gurup, geografiýanyň esasy güýçleriniň birine öwrülipdi.

Kaçarlar Döneminde

İRAN

(1795-1925)

İDARİ, ASKERİ, SOSYAL YAPI ve
TOPLUMSAL HAREKETLER

Yılmaz Karadeniz

kitap**S**ELİNGEM

- Şa Ysmaýyl döwri we döwletiň gurulyşy

Tarykat Şeýh Ysmaýyl döwründe güýjüniň soňky sepgidine geldi, çünki Akgoýunlylar öz içinde uly graždanlyk urşuna giripdiler. Tarykat bu agzalalykda adamlaryň gelip sygynýan howpsuz gaçybatalgasyna öwrüldi.

Şa Ysmaýyl haýdan-haý herekete geçmese, sebitiň doly osmanly boýunturygyna geçjegini bilip, 1500-nji ýylda müritlerinden we ýagdaýdan birahat türkmen taýpalaryndan güýçli goşun düzdi.

Şa goşunyny toplandan soň ilki bilen özüne we maşgalasyna ezýet baryny çekdiren Şirwanyň häkimi Ferruh Ýesaryň üstüne hüjüm edip uly ýeňiş gazandy.

Yzyndan Häzirbegjan iline yöneldi we şäherleri birin-birin zabt edip aldy.

Akgoýunly türkmenleri Häzirbegjandan doly syryp-süpürüp aýyrmagy başaran Şa Ysmaýyl her şaýy türküň «gyzyl almasy» bolan Töwrizi ele salmak üçin taýýarlyga başlady.

Agyr geçen söweşiň yzyndan 1501-nji ýylda Töwriz boýun egdi we «Heşt Beheşt» tagtynyň täze hökümdary tarykat serdary Şa Ysmaýyl boldy.

Döwletini şaýy prinsiplerine laýyklykda guran Şa Ysmaýyl iki ýylyň içinde häkimiýetini Häzirbegjandan Yraga çenli giňeltdi. Elbetde, onuň çäkleri sünni dünýäniň öňbaşçysy Osmanly bilen goňşudy we çaknyşygyň boljagy gutulgysyzdy.

• Sefewileriň soňy

Osmanly döwleti sefewileriň Anadolydaky güýjüni ýykanam bolsa, bu dinastiýa XVIII asyryň ortalaryna çenli ömrüni dowam etdiripdi. Aýratynam Russiýanyň Eýran hinterlandynda artýan gegemoniýasy we artýan içerki gozgalaňlar bu dinastiýanyň soňuny getiripdi.

Eýranda şu güne çenli gurulan iň güýçli Sefewi döwletini türkmenler gurupdy. Soň-soňlar gowşak häkimiýetem bolsa, Eýrany gysymynda saklan dinastiýa-da ýene türkmenlerdi we üstesine gajarlar Anadolyň bagry Ýozgatdan çykyp gelipdi. Olar XX asyrynyň birinji çärýegine çenli ýaşamagyny dowam etdiripdi.

Mehmet MAZLUM ÇELIK.

@MMazlumcel

celikmehmedmazlum@gmail.com

Penşenbe 25.04.2024 ý. Taryhy makalalar